

Проблеми історії України новітнього часу

В. І. ПРИЛУЦЬКИЙ (Київ)

МОЛОДЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР (1928—1933 рр.)

Роки “великого перелому”, “революції зверху”, яку здійснило сталінське керівництво, були одним з найдраматичніших періодів у житті українського народу. Глибокі деформації в усіх сферах життя суспільства, що відбулися в той час, ми відчуваємо й сьогодні. Протягом останнього десятиріччя завдяки зусиллям вітчизняних і зарубіжних істориків зроблено значний крок у вивченні історії України в період утвердження тоталітарної системи. Але ця складна, багатопланова тема, безперечно, потребує подальшого дослідження. Зокрема, заслуговують на увагу такі важливі проблеми, як участь молоді в подіях того часу, політика правлячого тоталітарного режиму щодо неї, ставлення юнаків та дівчат до цього режиму, розвиток руху опору тощо. В радянській історіографії всі питання, пов’язані з молоддю, розглядалися надзвичайно упереджено й однобічно. Автор намагається переглянути стереотипи, що панували на сторінках радянських видань, і на основі архівних документів висвітлити ці проблеми.

Молодь завжди відігравала важливу роль у житті суспільства, особливо на переломних етапах його розвитку. Цілком природно, що, здійснюючи “революцію зверху”, правлячий режим намагався залучити для досягнення своїх цілей молоде покоління. З цією метою більшовицька партія створила власну молодіжну спілку — комсомол, який став важливою складовою частиною тоталітарного режиму.

З перших днів існування спілки більшовицька партія закріпила за нею право на монополію в молодіжному русі, придушувала усі спроби молоді об’єднатися поза межами комсомолу. Проте для того щоб встановити свій контроль над широкими верствами молоді, тоталітарному режимові було замало тільки ліквідувати інші об’єднання, що значно впливали на підростаюче покоління. Треба було завоювати авторитет серед широких верств юнаків і дівчат, залучити їх до комсомолу. Використовуючи можливості, які надала останньому правляча партія, комуністична спілка молоді доклала чимало зусиль, щоб показати себе захисником інтересів молодого покоління, організацією, яка ставить за мету задоволення його потреб. Але переважна більшість юнаків і дівчат вбачала в ЛКСМУ не більшовицьку спілку, а економічну чи культурно-просвітницьку організацію. Саме в цьому, а не в любові молоді до партії більшовиків та її режиму, полягала головна причина значного зростання лав комсомолу.

Залучивши до комуністичної спілки молоді сотні тисяч юнаків і дівчат, правлячий режим встановив над ними жорсткий контроль, фактично закабалив підростаюче покоління, намагався зробити з молодих людей слухняний інструмент для втілення в життя своїх цілей.

На 1 січня 1928 р. комсомол України налічував майже 350 тис. членів¹. ЛКСМУ була важливою складовою частиною правлячого режиму, за допомогою якої більшовицька партія впливала як на молодь, так і на інші верстви населення республіки. Особлива роль належала комсомолу на селі, де кількість його осередків значно перевищувала кількість партійних.

Вони були тут чи не єдиним провідником більшовицької політики. На початку 1929 р. в УСРР налічувалося 6800 сільських осередків ЛКСМУ і тільки 2600 — осередків КП(б)У. Тобто 60 % комсомольських осередків діяли в селах, де не було партійних організацій. У деяких округах така диспропорція була більш значною. Так, по Ніжинському округу ця цифра становила 82 %, по Харківському — 77,6 %, по Київському — 78,7 %².

Зрозуміло, що правлячий режим намагався якнайширше використати комсомол під час проведення господарсько-політичних кампаній на селі. Запроваджуючи у січні 1928 р. надзвичайні заходи по хлібозаготівлях (що було, по суті, першим кроком у політиці воєнно-комуністичного наступу на селянство), більшовицьке керівництво звернуло особливу увагу на залучення до цього своєї молодіжної спілки. Комсомольські осередки повинні були завоювати і перетягнути на свій бік молодь, щоб через неї впливати на решту селянства. Подекуди це їм вдавалося. Але, як зазначалося в документах того часу, “не легко довелося осередкам переборювати той настрій, що спостерігався як серед деяких комсомольців, так і безпартійного селянства в зв’язку з самооподаткуванням”, “в самооподаткуванні роль осередків була незначна”³. Траплялося чимало випадків, коли збори по самооподаткуванню зривались або приймалися «неправильні, помилкові» рішення.

Головним винуватцем хлібних ускладнень було оголошено куркуля, проти якого і спрямовувалися надзвичайні заходи, що нагадували методи часів воєнного комунізму. ЦК ЛКСМУ звернув увагу комсомольців на необхідність якомога активніше допомагати владі у виявленні “спекулянтів і куркулів, які утримували велику кількість хліба, спрямувати роботу по заготівлі продуктів на виконання плану на 75 % за рахунок заможної частини села”⁴. Такі настанови знайшли підтримку серед комсомольців і бідняцької молоді. Вони сприйняли їх як заклик “бити куркуля”. Наприклад, у Маріупольському окрузі комсомольці організовували засідки на селян, які везли хліб на продаж. У Кам’янецькому окрузі за допомогою членів ЛКСМУ було виявлено чимало прихованого “спекулянтами” хліба, відібрано багато збіжжя у селян, які порушували ціни і не мали патенту на закупку хліба⁵.

Проте більшість селянської молоді була незадоволена політикою правлячого режиму на селі. Деякі молоді селяни намагалися чинити їй опір. Згідно з повідомленнями, що надходили в ЦК ЛКСМУ, молоді “куркулі” прагнули взяти молодь під свій вплив. Як свідчать матеріали керівних комсомольських органів, невдоволення заходами по хлібозаготівлях набуло масового поширення серед молоді. Наприклад, Тульчинський ОК ЛКСМУ повідомляв, що в с. Лугове Джулинського р-ну комсомолец — голова сільради зриває роботу хлібозаготівель, мотивуючи тим, що хліба в селі немає. В с. Шумилове того ж району комсомольці відмовилися проводити показовий суд над хлібним спекулянтом. У Білоцерківському окрузі секретар осередку с. Завадівка Володарського р-ну “веде агітацію як серед селян, так і серед комсомольців проти хлібозаготівель”⁶.

Подібні настрої поширювалися і серед інших верств молоді, в тому числі серед військовослужбовців. За повідомленням ПУ УВО, в першому кварталі 1928 р. зареєстровано 230 випадків незадоволення “політикою партії на селі в зв’язку з продовольчою програмою”, у т. ч. 142 — серед військових — членів КСМ. З цієї причини 20 червоноармійців добровільно вийшли з лав комсомолу⁷.

Таким чином, можна вважати, що внаслідок зміни курсу більшовицького партійно-державного керівництва, особливо щодо селянства, по-

літичні настрої серед значної частини молоді почали змінюватися. Якщо раніше молоді люди цілком лояльно ставилися до правлячого режиму або були далекі від політичного життя, то у 1928—1929 рр. багато хто з них почав висловлюватися проти заходів більшовицького керівництва. Свідченням цього було різке збільшення кількості виявлених органами ДПУ “антирадянських” організацій і груп молоді.

Згідно з документами комсомольських і каральних органів, протягом 1928—1929 рр. чимало підпільних молодіжних угруповань діяло на селі. Так, у трьох селах Липовецького р-ну на Вінниччині було створено молодіжну організацію під назвою “Народна партія визволення України”. В Цебельківському р-ні на Одещині діяла “Спілка молоді”, до якої входило 8 чол. на чолі із секретарем сільради. В с. Олександрівка Покровського р-ну Запорізького округу оформилося угруповання молоді, яке мало свого голову, секретаря, друковані видання, членські книжки. На хуторі Південна Долина Попаснянського р-ну Артемівського округу органи ДПУ заарештували групу, “яка поставила за мету створення щось на зразок селянської спілки”. “Контрреволюційну” групу молоді було виявлено в Березнеговатському р-ні Херсонського округу. А в одному із сіл Макарівського р-ну на Київщині під керівництвом вчителя діяла “куркульська група молоді”, яка випустила 2 номери підпільної газети “За матір Україну”. В с. Забули того ж району також організувалося молодіжне угруповання, дії якого мали політичний характер⁸. У Білоцерківському окрузі ДПУ ліквідувало підпільну “петлюрівську” організацію “Комітет визволення України”, в якій брали участь комсомольці. “Антирадянське” угруповання молоді виникло в с. Білозірка Мелітопольського округу. В с. Козацьке Звенигородського р-ну Уманського округу колишній секретар осередку ЛКСМУ організував групу, яка “проводила роботу по зриву хлібозаготівель”⁹.

Як і в попередні роки, досить поширеними “антирадянські” молодіжні угруповання були серед молоді, що навчалася. Так, за даними, які надходили в ЦК ЛКСМУ, в 1928 р. у Білоцерківському педтехнікумі існувала “шовіністична Полуботківська громада”, у Полтавському сільськогосподарському технікумі — “Петлюрівська спілка української молоді”¹⁰. Широкого розголосу набуло викриття комсомольським осередком у мехшколі Іллінецького р-ну Вінницького округу “Української національної організації молоді”, до якої входило 18 учнів¹¹. У квітні 1929 р. органи ДПУ заарештували 7 студентів Чернігівського сільськогосподарського технікуму, яких звинувачували у створенні групи “Товариство визволення селян”¹². У березні 1929 р. на нараді в ЦК ЛКСМУ повідомлялося, що, за даними ДПУ, серед значної частини студентства існує глибоке невдоволення, в ряді округів виникають ворожі угруповання¹³.

Представник української діаспори В. Плющ зазначає, що в той період в УСРР діяли такі таємні політичні організації молоді: “Буревісник” — у Києві, студентський гурток “Драгоманівці”, група “Смерть або Вільна Україна”, організація в педагогічному технікумі у Харкові, а також угруповання в Одесі, Полтаві та інших містах республіки¹⁴. Особливе місце займала Спілка української молоді (СУМ). У багатьох зарубіжних виданнях стверджується, що ця організація дійсно існувала, мала широку мережу осередків, в яких налічувалися тисячі членів. Ми вважаємо, що це така ж сама вигадка, як і сфабриковані звинувачення, висунуті свого часу на процесі СБУ—СУМ. Але не викликає сумніву існування серед студентської молоді гуртків та груп, до яких входили юнаки і дівчата, опозиційно настроєні до правлячого режиму. Наприклад, у Київському ІНО (де навчалися

керівники міфічної “фашистської” організації СУМ), згідно з доповідною запискою до ЦК ВЛКСМ, були розвинуті націоналістичні настрої: “В наукових гуртках збираються представники реакційних груп і заявляють: “Ми представники українського народу і культури”¹⁵.

Були спроби організувати підпільні групи і серед армійської молоді. За повідомленням ПУ УВО, на початку 1928 р. у 138-му полку було виявлено 11 командирів відділень з “відверто селянсько-куркульською психологією і шовіністичним ухилом”. Деякі з них домовилися організувати увесь молодший командний склад для боротьби з радянською владою, а в разі невдачі — піти в ліс¹⁶. Подібні угруповання існували і в інших частинах Червоної армії та військових учбових закладах.

Не припиняли свою діяльність підпільні троцькістські й децистські угруповання, серед членів яких було чимало молоді. Лише в Одесі троцькістська організація налічувала в своїх лавах 62 колишні комсомольці. Вона охоплювала своїм впливом 19 підприємств і 5 вузів міста. В Артемівську було розкрито групу троцькістів, до якої входило 6 комсомольців і 3 кандидати в члени партії¹⁷.

Дніпропетровський ОК ЛКСМУ ухвалив рішення виключити з лав комсомолу групу в кількості 9 чол., що проводили опозиційну роботу: розповсюджували серед молоді троцькістські документи, організовували опозиційні гуртки, підтримували зв'язок з іншими містами¹⁸.

Органами ДПУ в квітні 1929 р. було розкрито й заарештовано молодіжну троцькістську групу у комуні ім. К. Маркса Доманівського р-ну Первомайського округу. Її члени отримували з Москви “антирадянські” листівки і літературу, які розповсюджували серед комунарів та селян навколишніх сіл¹⁹.

Наведені вище дані свідчать, що в 1928—1929 рр. підпільний молодіжний рух набув певного розвитку серед молоді України. Весною 1930 р., виступаючи на нараді в ЦК ЛКСМУ, голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомив, що у 1929 р. за участь в “антирадянських” організаціях і групах було заарештовано понад 2220 юнаків і дівчат²⁰. Зрозуміло, що значна частина таких угруповань були міфічними, а справи проти їх членів сфабрикованими. Але все ж підпільний молодіжний рух існував. Порівняно з роками непу, він мав свої особливості. Значно збільшилася кількість “антирадянських” угруповань серед різних верств молоді України. Якщо раніше вони діяли головним чином у містах, то в зазначений період багато груп виникало на селі. Вони з'являлися навіть у Червоній армії. Змінилася певною мірою і політична спрямованість підпільного молодіжного руху. В роки непу переважали групи лівокомуністичного та анархістського спрямування. З 1928 р. більшість з них характеризуються як “куркульські”, “націоналістичні”, вони відбивають настрої українського селянства та інтелігенції.

Як і в попередні роки, значна частина молоді УСРР знаходилася під впливом неполітичних об'єднань, перш за все релігійного спрямування. За даними вибіркового обслідування, у релігійних організаціях і сектах від 20 до 35 % становили юнаки та дівчата. Вони входили головним чином до громад автокефальної церкви і різних сект. Найбільшу підтримку релігійно-сектантський рух мав серед польської й німецької молоді, де він був справді масовим. Релігійно-католицькі гуртки діяли в кожному польському селі, а в деяких їх налічувалося по кілька. Тільки в Проскурівському окрузі в 1929 р. налічувалося близько 100 молодіжних гуртків “Ружанців” і “Тертіарців”, які об'єднували майже 1400 юнаків і дівчат. Десятки тисяч

молодих людей охоплювали своїм впливом релігійні гуртки у німецьких колоніях ²¹.

Багато молодих селян-українців об'єднували драматичні, хорові, музичні гуртки. В їх репертуарі переважали українські класичні п'єси, народні пісні, які в комсомольських документах характеризуються як "націоналістичні", "козацько-шовіністичні". За визначенням комсомолу, в гуртках скрізь збиралися "націоналістичні й антирадянські елементи села, яких позбавлено права голосу, викинуто з вузів і профшкіл". Іноді вони перетворювалися в "націоналістичні куркульського типу організації молоді" ²².

У містах, насамперед серед студентської молоді, було чимало літературних гуртків, наприклад ім. М. Драгоманова у Києві. Їх члени вітали "Соняшну машину" В. Винниченка, інші "крамольні" твори; організовували вечори, на які запрошували неокласиків, т. зв. "попутників".

Зміна курсу в соціально-економічній сфері супроводжувалася поворотом і в суспільно-політичному житті. В країні нагніталася атмосфера підозрілості та істерії, почалося "полювання на відьом". Це відчула на собі і молодь, яку правляча партійно-державна верхівка намагалася залучити до боротьби з "класовим ворогом і опортуністами". Натхненником цієї боротьби став "найкращий друг радянської молоді" Й. Сталін. На VIII з'їзді ВЛКСМ (травень 1928 р.) він заявив: "Невірно, що у нас вже немає класових ворогів, що вони побиті і ліквідовані. Ні, товариші, наші класові вороги існують. Ї не тільки існують, а й ростуть, намагаючись виступити проти Радянської влади". Він висунув гасло: "Піднімати бойову готовність робітничого класу проти його класових ворогів" ²³. Отже, цю готовність повинен був показувати й комсомол.

Виконуючи вказівки вождя, ЛКСМУ активно включилася в боротьбу з відхиленнями від генерального курсу партії. Грудневий 1928 р. та березневий 1929 р. пленуми ЦК комсомолу України, на яких виступив П. Посишев, прийняли відповідні резолюції, в яких зазначалося, що центральним завданням комсомолу є боротьба за чистоту класової більшовицької лінії партії і спілки, виховання серед комсомольців більшовицької непримирності до проявів опортунізму. Це стало своєрідним лейтмотивом I Всеукраїнської конференції комсомолу, яка пройшла у червні 1929 р. На жодному з попередніх комсомольських форумів темі класової боротьби не приділялося стільки уваги. Нею пронизана більшість виступів і резолюцій конференції. Називалися і конкретні результати цієї боротьби. Так, представник херсонської делегації повідомив, що ними викрито три контрреволюційні молодіжні організації. Тема класової боротьби не обійшла навіть таке питання, як література для дітей. У своїй доповіді голова Ради юних піонерів назвала класово чужими казки Андерсена і книгу "Три товстуни" Ю. Олеші.

В резолюції "На доповідь про чергові завдання партії" зазначалося, що "вся робота комсомолу, ще в більшій мірі, ніж досі, проходитиме під знаком дальшої мобілізації мас молоді на боротьбу з класовим ворогом, правою небезпекою та ухилами як у партії, так і в першу чергу в комсомолі" ²⁴.

Хлібозаготівельна кампанія 1928 р. показала, що чимало комсомольців були не згодні із поворотом у політиці партійно-державного керівництва. Пояснюючи це засміченістю лав спілки та проникненням туди класово ворожих елементів, ЦК ВЛКСМ оголосив у комсомолі чистку. В березні пленум ЦК ЛКСМУ затвердив відповідну резолюцію, в якій настійно вимагав проведення чистки сільських, радянських та вузівських осередків від соціально чужих елементів. Головна увага під час чистки зосереджува-

лася на виключенні з комсомолу “куркулів” і “куркульських дітей”. В матеріалах ЦК ВЛКСМ зазначалося, що під час чисток комсомольці нерідко відчували себе як на суді, перевірка проводилася при зачинених дверях, рішення оголошувалося на зборах лише для того, щоб повідомити про них, вони не затверджувалися комсомольцями. При проведенні в березні—квітні 1929 р. чистки Кам’янецької організації Запорізького округу з лав ЛКСМУ було виключено майже 30 % її членів²⁵. Хоча в подальшому таке рішення і було скасовано, результати чистки цієї організації дають уявлення про атмосферу, в якій проводилося очищення лав комсомолу.

Одним з найважливіших напрямів у діяльності комсомолу вважалася мобілізація молоді на боротьбу з українським “націоналізмом” і “націонал-ухильництвом”. Комсомол не тільки допомагав органам ДПУ викривати “націоналістичні молодіжні угруповання”, але й боровся з “націоналістичними ворожими” проявами в галузі літератури, мистецтва, науки. Наприклад, виступаючи на VII з’їзді ЛКСМУ (квітень 1928 р.), генеральний секретар її ЦК О. Мільчаков повідомив, що центральний комітет комсомолу напередодні з’їзду вирішив бойкотувати п’єсу М. Куліша “Народний Малахай”. “Наш комсомол не може не бойкотувати таку річ, — заявив він, — не може не кричати, коли отруюють націоналістичним ядом нашу молодь”²⁶.

О. Мільчаков характеризував і твір М. Хвильового “Вальдшнепи”, як “майже закінчену ідеологію буржуазної реставрації”, “словесну підготовку класових боїв”, в якій чітко звучать “фашистські переспіви”. Він закликав комсомольців “по кісточках розібрати цю річ, дати їй більшовицьку оцінку, викрити думку автора й абсолютно шкідливу роль твору”²⁷. ЦК ЛКСМУ виступав також проти інших творів М. Хвильового, запропонував заборонити “Соняшну машину” В. Винниченка. Комсомольці вели боротьбу з літературними та науковими гуртками, в яких об’єднувалося “націоналістичне” студентство, виступали проти “реакційних” викладачів і науковців, зокрема проти С.Єфремова. Резолюція березневого 1929 р. пленуму ЦК ЛКСМУ поставила перед сільськими організаціями спілки завдання “очистити від класово ворожих елементів сільбуду, хати-читальні, переглянути склад різних гуртків, нещадно викривати куркульські та націоналістичні кроки у культурній роботі”²⁸. Виконуючи цю резолюцію, спілчанські осередки перевіряли бібліотеки, переглядали репертуарні програми різних гуртків, вилучаючи з них “націоналістичні” та інші шкідливі, на їх погляд, книжки, п’єси, пісні.

Події 1928—1929 рр. можна вважати своєрідною прелюдією “великого перелому” на селі. Справжня “революція зверху” розпочалася після листопадового пленуму 1929 р. ЦК ВКП(б), який проголосив перехід до суцільної колективізації. При втіленні в життя цього курсу партійно-державне керівництво спиралося на молодь. Молоді селяни в своїй більшості не мали власного господарства. Виховані за радянських часів, вони були менш зачеплені “дрібнобуржуазною власницькою психологією”.

Листопадовий 1929 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію “Про стан і роботу комсомолу України”. Зазначивши, що “найголовніше значення у класовій боротьбі за соціальну перебудову країни має фронт класової боротьби за молодь”, пленум закликав спілку стати ударною колоною у масовому колгоспному русі, проводити всю роботу “під прапором рішучої боротьби з глитаєм, викорчовуючи коріння капіталізму у сільському господарстві”²⁹. 20 грудня 1929 р., виступаючи на пленумі ЦК

ЛКСМУ, П. Постишев закликав комсомол охопити комуністичним впливом мільйонні маси селянської молоді.

Одночасно із суцільною колективізацією правлячий режим взяв курс на ліквідацію куркульства як класу, про що було оголошено в промові Й. Сталіна 27 грудня 1929 р. До його реалізації залучалась і “пролетарська” молодь. Закликаючи низові комсомольські осередки надати “активну допомогу партії та радам в справі практичного здійснення заходів, які зв’язані з ліквідацією куркуля як класу в районах суцільної колективізації”, ЦК ЛКСМУ поставив перед ними конкретні завдання: максимально допомагати РВК та їх уповноваженим у справі викриття “контрреволюційного куркульського активу та найбільш злісних елементів”, проявити максимальну активність у допомозі органам влади в справі конфіскації майна куркулів та його охорони, встановити суворий догляд і викривати спроби куркулів розпродавати своє майно³⁰.

Отримавши “благословення” вищого партійно-державного керівництва та конкретні вказівки ЦК ЛКСМУ, комсомольці перейшли до втілення в життя нового курсу партії на селі. Як і раніше, кількість сільських комсомольських осередків значно перевищувала кількість партійних. Вони взяли на себе ініціативу в проведенні колективізації та розкуркулення. Серед багатьох комсомольців запанували настрої часів “воєнного комунізму”. Вони виявили надзвичайну активність у виконанні адміністративно-поліцейських функцій. Характерним у цьому відношенні є директивний лист секретаря Шепетівського ОК ЛКСМУ, в якому він пропонував проводити роботу так, “щоб ми весь округ на ноги змусили піднятися”³¹.

У січні 1930 р. відбувся I Всеукраїнський з’їзд колгоспної молоді. З його трибуни прозвучав заклик виховувати у молоді жорстоку нетерпимість до куркуля, організовувати на селі всю бідняцько-середняцьку масу на рішучий наступ на знищення куркульських господарств. За словами генерального секретаря ЦК ЛКСМУ І. Корсунова, “зараз у нас дуже сильні настрої міліцейського характеру”, коли комсомольці охоплені тим, щоб якнайшвидше ліквідувати куркуля. Такими настроями охоплені не тільки цілі осередки, але й районне керівництво, яке змагається за те, щоб ліквідувати куркуля за тиждень, за 10 днів³².

Як повідомляв Одеський ОК ЛКСМУ, вся сільська організація бере участь у “найважливішій кампанії сьогодення”. В Фрунзівському районі було організовано 40 бригад, в яких налічувалося 725 чол., з них 500 — позаспількової молоді. В Березівському районі — 40 бригад з 400 чол. молоді. Головним чином вони працювали по збиранню посівматеріалу³³. За інформацією з Проскурівського округу, діяльність комсомольської організації була спрямована на допомогу партії у проведенні революційних темпів суцільної колективізації. З цією метою в більшості районів та сіл спілчанські організації проводили конференції й кущові збори молоді, влаштовували демонстрації молоді під гаслами “За врожай”, “За суцільну колективізацію”. Силами комсомольських осередків на суцільну колективізацію було переведено 5 сіл Проскурівського та 4 села Червоноостровського районів³⁴.

Масові обшуки, в т. ч. нічні, арешти селян, які не бажали йти до колгоспу, примусове усупільнення худоби і реманенту мали місце в усіх округах УСРР. Комсомольське керівництво і члени низових осередків вигадували для прискорення колективізації власні методи. Так, уже згадуваний нами секретар Шепетівського ОК ЛКСМУ направив директиву, згідно з якою комсомольці повинні були “обійти всі будинки на терені свого осередку, обдивитися дахи, хліви та хати і запаси тих предметів, які лежать

там, без всякої здатності забрати”³⁵. Широкого розповсюдження набули нічні обшуки. В одному із сіл Тульчинського округу члени ЛКСМУ під час обшуку усупільнили навіть цибулю. В Кам’янець-Подільському окрузі були випадки, коли комсомольці клали на стіл наган і два списки: згодних вступити в колгосп і незгодних й пропонували селянам робити свій вибір: або колгосп, або смерть.

Особливо бурхливу діяльність комсомольці і молодь розгорнули під час розкуркулення. Так, за повідомленням керівництва ЛКСМУ Миколаївського округу, “комсомол виступив ініціатором ліквідації куркуля як класу”. Як тільки було кинуте це гасло, комсомольські осередки пішли переписувати “куркулів” і проводити розкуркулення. В осередках було утворено бригади по передачі і догляду куркульського майна, вони виконували майже всю технічну й організаційну роботу по виселенню “куркульських” родин.

Для проведення розкуркулення в усіх районах Одещини створювалися бригади комсомольців та позаспількової молоді. У Комінтернівському р-ні у розпорядження штабу по розкуркуленню було мобілізовано 50 членів ЛКСМУ, до яких приєдналися позапартійні молоді селяни. В Благоевському р-ні до розкуркулення залучили всіх комсомольців. Їх силами було затримано 16 “куркульських” підвід з різним майном. Для виселення “куркулів” на село прибуло 100 міських членів спілки³⁶. Мелітопольський ОК ЛКСМУ повідомляв: “Зараз ми приступили до обліку майна куркулів і передачі його колгоспникам... Запропоновано всім осередкам утворити спеціальні групи в допомогу органам Адмінвідділу і ДПУ”. Білоцерківський ОК комсомолу інформував, що організація веде “жорстоку боротьбу з глитаєм, обмірковуючи на засіданнях та зборах осередків списки глитаїв, яких необхідно виселити за межі України”³⁷.

Комсомольці відігравали керівну роль у багатьох комісіях по розкуркуленню. Тільки у Волочиському р-ні Проскурівського округу 14 членів ЛКСМУ були головами таких комісій, 48 — їх членами. В усіх районах округу було організовано бойові комсомольські дружини по охороні майна, відібраного у “куркулів”³⁸.

Кампанія по розкуркуленню супроводжувалася насильствами і грабеджами, в чому досить часто відзначалися комсомольці та молодь. У документах можна знайти чимало прикладів про перекручення з боку членів ЛКСМУ. Так, у с. Кондратівка Юр’ївського р-ну Дніпропетровського округу бригада по розкуркуленню, більшість якої становили комсомольці на чолі із секретарем осередку, поставила за мету в нічний час займатися пограбуваннями і насильствами під виглядом розкуркулення³⁹. Одеський ОК ЛКСМУ зазначав, що траплялися випадки, коли комсомольці, прийшовши в хату до куркуля, “експропріювали” його речі. В с. Ново-Зарицьке Фрунзівського р-ну того ж округу особливо відзначився комсомолец Процей, який вкрав багато цінних речей, вилучених у куркулів, а також розпорядився вислати 18 куркулів протягом 4 годин за межі району⁴⁰.

Згідно з оперативним наказом по ДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р., ЛКСМУ було залучено до операції по масовому виселенню куркульських родин з районів суцільної колективізації⁴¹. Мобілізовані озброєні комсомольці входили до списку особливих загонів, чекістсько-військового резерву, обслуговували пересильні пункти. Як повідомляв голова ДПУ республіки В. Балицький, операція пройшла успішно. Був навіть випадок, коли один комсомолец доставив на станцію 30 підвід з виселеними “куркулями”⁴².

Далеко не всі комсомольці погоджувалися виконувати роль жандармів щодо своїх односельців-“куркулів”. Було чимало випадків відмови членів ЛКСМУ від участі в розкуркуленні. Так, комсомольці осередку с. Янівка на Одещині не змогли устояти проти плачу “куркульського сімейства” і відмовилися від розкуркулення. В Миколаївському окрузі окремі комсомольці також відмовлялися від цієї операції, а один з них навіть збожеволів під час її проведення ⁴³.

Починаючи кампанію ліквідації куркульства як класу, правлячий режим звернув увагу на підрив “куркульських” родин зсередини. Для цього необхідно було протиставити дітей батькам, відірвати від родини і залучити на свій бік частину “куркульської” молоді. Саме таке завдання поставив перед комсомолом на нараді активу при ЦК ЛКСМУ по питанню ліквідації куркуля як класу генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. На тій же нараді тодішній керівник республіканської комсомольської організації І. Корсунов відмітив: “Відбувається надзвичайно цікавий, різноманітний процес розшарування, розвалу куркульської родини...”. Разом з тим він підкреслив, що комсомол повинен боротися за чистоту своїх лав і засудив теорію “перевиховання куркульської молоді у комсомолі” ⁴⁴. ЦК ЛКСМУ поставив перед низовими організаціями завдання — протиставити, де це можливо, окремі елементи молоді решті “куркулів”. Роботу в школі спрямувати на “перевиховання дітей куркулів та відірвати їх від впливу родини” ⁴⁵.

Непоодинокими були випадки відмови молодих “куркулів” від своєї родини та їх участі в комсомольських заходах. Зокрема, Білоцерківський ОК ЛКСМУ інформував: “Є факти, коли куркульська молодь проявляє за останній час свою активність у роботі по зніманню дзвонів і відмовляється від своїх родин навіть і через пресу” ⁴⁶. Іноді це призводило до трагічних наслідків. За повідомленням ДПУ з Харківського округу, в с. Власівці син “куркуля” Микола Слученко подав у сільраду заяву, що не має нічого спільного з батьком. Наступного дня він зник. На думку ДПУ, його вбив батько, який погрожував сину смертю і втік зі зброєю ⁴⁷.

Правлячий режим намагався широко залучити до роботи по колективізації та розкуркуленню не тільки більш дорослих юнаків і дівчат, але й дітей. Спеціальний циркулярний лист ЦК ЛКСМУ вимагав від комсомольських організацій “розгорнути широку роботу серед піонерів, школярів та неорганізованого дитинства, залучити їх до активної участі в практичній роботі в справі ліквідації куркульства і на цій основі сприяти піднесенню класової свідомості та ідеологічної боєздатності дитячих мас: “...Піонери мусять уважно стежити за тим, щоб куркуль не розпродував, не роздавав та не псував описаного майна, доводячи такі вчинки до відома комсомольського осередку” ⁴⁸.

Таким чином, від дітей вимагали, щоб вони доносили на своїх односельців і навіть на своїх батьків. Про це свідчать такі факти: “В с. Паланіє Вапнярського р-ну особливо виявили свою допомогу піонери у справі передачі відомостей про змови куркульства..., за що одного піонера родина вигнала з дому. Піонер, перебуваючи у колективі, остаточно відмовився від своїх батьків” (Тульчинський ОК ЛКСМУ, 19 березня 1930 р.) ⁴⁹.

Паралельно з колективізацією та розкуркуленням почався наступ на церкву. В грудні 1929 р. на нараді при ЦК ЛКСМУ підкреслювалося, що фронт боротьби з релігією є найнебезпечнішим. Перед комсомолом ставилося завдання — робота по закриттю церков. На тій же нараді представники з місць з гордістю рапортували про свої успіхи на цьому поприщі. Приміром, в одному з районів Артемівського округу при закритті церков комсомольці зібрали і спалили 4 тис. ікон ⁵⁰.

Боротися з релігією допомагала і комсомольська преса. Так, “Комсомолец України” у січні 1930 р. писав: “Щоб допомогти швидше загинути куркульській клясі з її ідеологічними рештками, треба таким же темпом, як і на господарчому фронті, йти в наступ на куркульську ідеологію — релігію”⁵¹. Свого апогею антицерковна кампанія досягла у перші три місяці 1930 р. Найактивнішим її провідником став комсомол. Комсомольці були ініціаторами закриття церков, організовували в них танці, зберігали зерно, вилучали церковні дзвони. Все це викликало масове обурення і ненависть селян до комсомолу.

Досить часто антирелігійні акції членів ЛКСМУ зустрічали запеклий опір і ставали приводом для масових “антирадянських” виступів. Наприклад, у січні 1930 р. у с. Зленка Зінов’ївського округу під час вилучення церковних дзвонів юрба жінок виступила проти цього. Для “умиротворення” села було залучено роту територіальних військ. У тому ж місяці юрба селян побила комсомольців, які піднялися на дзвіницю у с. Блистави Глухівського округу⁵².

Під час проведення колективізації та розкуркулення, антицерковної кампанії у перші місяці 1930 р. комсомол у багатьох випадках виявив “небачену активність”. Саме з цією спільною було пов’язано чимало так званих “перекручень”. Як повідомляв з охопленого селянськими виступами Шепетівського округу голова ДПУ УСРР В. Балицький, “комсомольці в останніх кампаніях наробили багато злочинних дурниць, допускаючи знущання над селянами”⁵³.

На квітневому 1930 р. пленумі ЦК ЛКСМ було визнано, що комсомольська організація більшою мірою, ніж будь-хто, винна у тих викривленнях, які були допущені. Це підтверджувалося сотнями фактів. ЛКСМУ “в ряді місць, безперечно, була головним ініціатором, провідником таких методів колективізації”⁵⁴.

Таким чином, правлячий режим, який підбурював молодь на проведення суцільної колективізації “більшовицькими” темпами, остаточну ліквідацію куркульта як класу, виправдовував свої злочинні дії перекрученнями комсомольськими організаціями на місцях.

Проведення насильницької колективізації, розкуркулення, наступ на церкву надзвичайно загострили політичну ситуацію на селі, поставили його на межу громадянської війни. З 20 лютого по 2 квітня 1930 р., за даними ДПУ, в УСРР відбулося 1716 селянських виступів. Найбільше ними були охоплені західні округи, насамперед Шепетівський — 251 виступ. У Тульчинському, Могилівському і Вінницькому округах вони мали місце в 343 сілорадах, з них 73 супроводжувалися вигнанням активу і ліквідацією радянської влади, 81 — збройними виступами⁵⁵. Найчастіше опір селян мав форму так званих “бабських бунтів”. Проте в багатьох місцях вони переростали в збройне повстання. Особливу ненависть у селян викликав комсомол. Нерідко їх гаслами були: виселити комсомольців на Соловки, позбавити права голосу, ліквідувати комсомол як клас. Селянські виступи супроводжувалися побиттям комсомольців, виселенням комсомольського активу разом із сім’ями тощо.

Селянські виступи були досить швидко локалізовані й придушені. До каральних акцій залучалися й комсомольці. В Шепетівському окрузі на допомогу ДПУ були сформовані 2 спеціальні комсомольські загони. Один з комсомольців заарештував і привів до загону навіть свого батька. Як повідомлялося на нараді комсомольських секретарів прикордонних округів, керівництво ДПУ дало “блискучу оцінку роботі комсомолу по боротьбі з куркульством”⁵⁶. Більша частина комсомольців Тульчинського округу також перебувала в збройних загонах. За повідомленням Сумського ОК

ЛКСМУ, в Тростянецькому р-ні для встановлення порядку в охоплені заворушеннями села було мобілізовано 300 чол.⁵⁷

Крім масових селянських виступів, хвиля яких до квітня 1930 р. в основному спала, опір правлячому режиму набував і інших форм. Помітну роль у ньому відігравала молодь. Не припинялася діяльність “антирадянських” молодіжних угруповань. У Мелітопольському окрузі вони були утворені в Ново-Троїцькому та Генічеському районах⁵⁸. У Кішенському р-ні Кременчуцького округу ДПУ ліквідувало українську “контрреволюційну” організацію молоді. За даними каральних більшовицьких органів, її завданням було розповсюдження контрреволюційних відогуків, антирадянська агітація і підготовка збройного повстання. Програмною метою — утворення української держави на зразок УНР і створення селянських спілок⁵⁹.

У ніч на 22 лютого у с. Марєфі Краснокутського р-ну на Харківщині було заарештовано групу молодих селян, яким інкримінувалася підготовка нападу на арештантське приміщення у м. Красний Кут і створення “банди”⁶⁰. У березні в Дунаєвецькому р-ні Кам’янець-Подільського округу органи ДПУ заарештували членів “контрреволюційної” організації молоді на чолі з вчителем і секретарем комсомольського осередку. Їх звинувачували в прагненні “повалення радвлади через повстання й утворення на Україні демократичної народної республіки”⁶¹.

По селах і містах УСРР розповсюджувалася значна кількість листівок, спрямованих проти політики правлячого режиму. З 1 березня по 7 травня 1930 р. органи ДПУ республіки вилучили 372 листівки у 1048 екземплярах⁶². Чимало з них було адресовано молоді. Наприклад: “Товариство молоді! Незаможницька, бідняцька та середняцька молодь..., не слухай комуністів і комсомольців — це зрадники трудящих. Молодь! До зброї!.. Бий комуністів і комсомольців! (с. Турчинці Юринського р-ну Проскурівського округу). “Молодь! Збирайтеся вечорами на наради і присвячуйте їх визволенню своєї рідної України” (с. Матвіївка Жовтінського р-ну Кременчуцького округу)⁶³.

В багатьох випадках у авторстві “антирадянських” листівок підозрювалися юнаки та дівчата. Чимало з них були заарештовані. В с. Веселе Межевського р-ну Дніпропетровського округу за “антирадянський” вірш були заарештовані троє молодих людей. У с. Грузьке Бишевського р-ну у 16-річного юнака було вилучено 22 екземпляри листівок, ще 50 він встиг розповсюдити. В Ізюмському окрузі був заарештований колишній комсомолец І. Дубовий — автор “антирадянського” звернення⁶⁴.

Чимало молодих людей боролися з існуючою владою зі зброєю в руках у складі “банд”. У с. Терповому Вовчанського р-ну Харківського округу в лютому 1930 р. було ліквідовано збройну групу на чолі з 20-річним сином “куркуля”, до якої входила головним чином молодь. У тому ж місяці у Ніжинському окрузі “зграя бандитів” (більшість куркульських синків) напала на Кобизький райвідділ міліції й обеззброїла міліціонерів, звільнила 10 заарештованих та відібрала зброю⁶⁵.

Про активну участь молоді у боротьбі з більшовицьким режимом свідчать матеріали політкомісії з розгляду слідчих справ. Значна частина засуджених до розстрілу — молоді люди. Так, Д. Никитюк (20 років) і В. Симолюк (21 рік) із с. Сморики на Житомирщині звинувачувалися в тому, що “брали активну участь у “волинці” проти колективізації у березні 1930 р., вбили голову та члена колгоспу”. До вищої міри покарання було засуджено також 10 селян віком від 20 до 27 років с. Тарасівка Зінківського р-ну Полтавського округу, яким інкримінували вбивство активіста,

знищення колгоспного майна через підпал. Такий же вирок отримали 16-19- та 20-річні юнаки з Глухівського р-ну того ж округу, яких звинувачували в тому, що вони тероризували населення й організували вбивство сільських активістів⁶⁶.

Насильницька колективізація і розкуркулення викликали невдоволення й серед інших верств молоді республіки. Найбільш небезпечними для правлячого режиму були антиколгоспні настрої серед армійської молоді. Крім численних висловлювань з осудом політики партійно-державного керівництва на селі, чекістські органи відмічають і діяльність “куркульських” угруповань у частинах і підрозділах Червоної армії. Так, у 43-му полку 15-ї дивізії ними було виявлено два таких угруповання. У 46-ї дивізії група з трьох червоноармійців вела антирадянську агітацію. Їх розмови зводилися до організації селянських спілок. У 295-му полку 99-ї дивізії було виявлено групу з 10 червоноармійців, які вели бесіди, що селян пограбували, “вони залишилися голі й босі”⁶⁷.

Траплялися випадки відмови брати участь у каральних акціях. Так, у м. Ладижині, отримавши наказ розігнати юрбу шаблями, “група червоноармійців заявила, що Радянська влада знову повторює 1905 рік”⁶⁸.

Були спроби чинити правлячому режиму й збройний опір. Наприклад, 3 червня 1930 р. четверо командирів відділень (усі родом з Хмельницького р-ну на Вінниччині), взявши зброю, залишили свою частину у м. Литино. Захоплені зненацька переслідувачами, вони вимушені були здатися. На допитах червоноармійці заявили, що їх метою було “піти зі зброєю в руках допомогти селянам позбутися від грабунку Радвлади”⁶⁹.

Антиколгоспний рух на селі не припинявся й у 1931 р. Як і раніше, помітну роль у ньому відігравала молодь. Наприклад, 7 липня мав місце антиколгоспний виступ у найбільшому селі Могилів-Подільського р-ну Озаринці, в якому взяли участь близько 700 чол., головним чином жінки та молодь⁷⁰. Особливо загострилася ситуація на селі в зв’язку з проведенням хлібозаготівель. Так, у Баштанському р-ні на цьому ґрунті було вбито голову Пісківської сільради. Групу, що здійснила цей акт, очолювали студенти Харківського агрономічного інституту та секретар комсомольського осередку. В сс. Баштанці та Пісках нею було розповсюджено листівки, в яких вони агітували проти хлібозаготівель і закликали населення до повстання “за хліб, землю та волю”. Одночасно, за повідомленням Великоолександрівського РПК, на території району діяла банда, до якої входили молоді селяни, головним чином діти⁷¹.

Судові органи продовжували виносити селянам смертні вирoki за “терористичну діяльність” та “контрреволюційну агітацію”. Значна частина злочинців — молоді люди. Наприклад, братів Куликів Макара (20 р.) та Федора (18 р.) до вищої міри покарання було засуджено за підпал колгоспної соломи, Гостаря Петра (23 р.) — за підпал клуні голови сільради, Оришка Івана (24 р.) — за підпал майна активіста (усім розстріл було замінено на 10 років ув’язнення)⁷².

Опір політиці правлячого режиму мав місце і серед міської молоді. Як завжди, досить активними були юнаки та дівчата, які навчалися. Так, у Вінниці в одній із шкіл було виявлено групу учнів, що проводили в ній “контрреволюційну” роботу. У Шаргородському р-ні у ФЗН цукрового заводу також розкрили “антирадянську” групу, яка вела агітацію проти заходів радянської влади на селі, закликала до повстання. За повідомленням транспортного відділу ДПУ, серед учнів залізничних ФЗН у Дніпропетровську, Люботині та інших містах є ряд угруповань антирадянського характеру, розповсюджуються листівки⁷³.

Отже, молодь не стояла осторонь масового антиколгоспного руху, який охопив УСРР у 1930—1931 рр. Навпаки, у багатьох випадках юнаки та дівчата брали у ньому найактивнішу участь. Чимало з них поплавилися за це свободою і навіть своїм життям.

Насильницька колективізація і розкуркулення призвели до дезорганізації й деградації сільськогосподарського виробництва. Криза колгоспного ладу в УСРР позначилася на хлібозаготівлях 1932 р., які було зірвано. Партійно-державне керівництво вимагало від комсомолу спрямувати всі зусилля на боротьбу за виконання хлібозаготівельного плану. Це питання було в центрі уваги II Всеукраїнської комсомольської конференції, що проходила у червні 1932 р. Зазначивши, що ці кампанії — політичний іспит ЛКСМУ та його керівництва, конференція спрямувала комсомольців на нещадну боротьбу з “опортуністами, панікерами і плаксіями”, які твердять про неможливість виконання “цілком реального для України плану хлібозаготівель”, а також “за цілковите викорінення спекулянтів та перекупників”.

Із самого початку її проведення хлібозаготівельна кампанія 1932 р. викликала незадоволення серед значної частини молоді. Навіть багато комсомольців розуміли, що виконати хлібозаготівельні плани неможливо. Так, центральний орган ЦК ЛКСМУ “Комсомолец України” інформував, що ряд комсомольських організацій Артемівського р-ну “право-опортуністично” поставилися до хлібозаготівельної кампанії. В одному з найбільших сіл району Покрівці частина комсомольців проголосувала проти прийняття планів хлібозаготівель, мотивуючи тим, що вони нереальні. В Зінківському р-ні також у ряді осередків відчувалося “опортуністичне зневір’я і відверте скиглення про нереальність плану”⁷⁴.

У постанові “Про участь комсомолу у виконанні плану хлібозаготівель” (23 вересня 1932 р.) ЦК ЛКСМУ визнав, що більшість комсомольських організацій села “явно незадовільно” працюють над його виконанням, а серед окремих комсомольців і навіть осередків розповсюджені “відверто опортуністичні” настрої⁷⁵. 30 жовтня 1932 р. ЦК ЛКСМУ прийняв ще одну постанову, в якій зазначав вкрай незадовільну роботу комсомольських організацій (в першу чергу Харківської, Дніпропетровської і Донецької) по виконанню плану хлібозаготівель.

Особливо загострилася ситуація на селі після 30 жовтня, коли почала діяти надзвичайна хлібозаготівельна комісія, роботою якої керував В. Молотов. До проведення надзвичайних драконівських заходів, запроваджених цим органом, залучався й комсомол. 2 листопада 1932 р. пройшло закрите бюро ЦК ЛКСМУ. З інформацією про хід хлібозаготівель на ньому виступив секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич. На бюро було прийнято рішення “листопад перетворити в безперервний потік хлібних валок, які повинні організовуватися самостійно усіма комсомольськими осередками”⁷⁶. Бюро затвердило рішення про зміну генерального секретаря ЦК ЛКСМУ. Замість О. Бойченка ним став присланий з Москви С. Андрєєв.

21 листопада ЦК ЛКСМУ прийняв ще одну постанову про участь комсомольців у хлібозаготівлях. Зокрема, в ній зазначалося, що центральним завданням комсомольських організацій є згуртувати молодь на боротьбу з куркульським саботажем хлібозаготівель, з розкрадачами, приховувачами й опором хлібозаготівлям з боку окремих організацій комсомолу. Комсомольцям та колгоспному активу молоді було наказано не тільки боротися з “куркульським саботажем” й оберігати державну і колгоспну власність від розкрадання, а й “забезпечити підтримку і схвалення широкими масами колгоспників і трудящих селян-одноосібників репресій, які засто-

совує партія й уряд проти куркулів, проти злісних саботажників хлібозаготівель, проти розкрадачів колгоспного хліба...”⁷⁷.

Чимало членів ЛКСМУ та позапартійної молоді стали активними провідниками антинародної політики правлячого режиму у той найкритичніший для українського села період. Виконуючи вказівки партійного та спілчанського керівництва, вони виявляли прихований хліб, боролися з тими, хто не здавав хліба, з його розкрадачами. За повідомленням Одеського ОК ЛКСМУ, де на “чорну дошку” було занесено 100 колгоспів, усім комсомольським організаціям дали вказівку розгорнути масово-політичну роботу, щоб залучити комсомольців та колгоспну молодь на розкриття “куркульських” ям і негайне завершення хлібозаготівель. Обком орієнтував усі комсомольські організації на “неухильне здійснення всіх репресій”. “Комсомольці осередків колгоспів “Шлях хлібороба” та “Господар” виявили близько 100 пудів розкраденого хліба, який повернули по хлібозаготівлі... Комсомольський осередок артіль “П’ятирічка” найшов в ямах більше 400 пудів хліба. У Гарбузинському р-ні комсомольська бригада виявила, що правління колгоспу “Радянське село” незаконно розподілило між собою 60 ц хліба”. У Дніпропетровській області комсомольці с. Василівка виявили 21 яму, де знаходилося 135 ц хліба. В колгоспі “Червоний прапор” член ЛКСМУ Резанов затримав 50 злодіїв, які крали колгоспний хліб, а комсомолец Денисенко — 15 (12 з яких віддано під суд)⁷⁸.

Як писав “Комсомолец України”, Кадіївська організація ЛКСМУ мобілізувала всі свої сили на виявлення розкраденого куркулями, ледарями та іншими хліба. “По всіх комсомольських осередках утворено бригади, які мають щоденні завдання і щовечора контролюють наслідки проведеної роботи”⁷⁹.

Комсомол виступав ініціатором нових методів роботи по викачці хліба у селян. Так, у Харківській області було запроваджено т. зв. “соціалістичний квиток” ударної бригади хлібозаготівель, соціалістичний вексель по одноосібному сектору. Ударники перевиконували свої зобов’язання, забираючи у зубожілих селян останній хліб.

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. супроводжувалася грубими порушеннями закону. Всілякі насильства, знущання над селянами мали масовий характер. Далеко не останніми у цьому були й молоді активісти. Так, у с. Сурсько-Михайлівське Солонянського р-ну Дніпропетровської області секретар комсомольського осередку Котенко брав участь у гвалтуванні дівчат, побитті селян, за що був засуджений “аж” на 3 роки⁸⁰. Одеський ОК ЛКСМУ повідомляв у грудні 1932 р. С. Андреева, що в області є «факти перегинів “лівацького” толку». Група комсомольців с. Дружелюбівка Добровеличківського р-ну займалася “залякуванням”, знущанням над колгоспниками”, чинила “самосуд і збройні напади на окремих членів колгоспу. Були факти поголовних обшуків”⁸¹. Засуджуючи перегини, правлячий режим у той же час сам їх інспірував, вимагаючи виконання плану хлібозаготівель за будь-яку ціну.

В той же час було багато випадків, коли молодь, у т. ч. комсомольці, виступали проти злочинної хлібозаготівельної політики, не хотіли брати участі у пограбуванні селян.

У документах керівних комсомольських органів, на шпальтах спілчанських газет наводилася значна кількість фактів, коли молоді люди говорили про нереальність хлібозаготівельних планів, чинили “саботаж” хлібозаготівлям. Так, на зборах Харківського активу генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андреев звернув увагу на такі “зрадницькі дії”: “Комсомольці осередку “Зірка Революції” Тростянецького р-ну намагалися зірвати ви-

конання плану хлібозаготівель, підбурювали голову колгоспу, щоб він не виконував план.

В с. Яремівка Вовчанського р-ну секретар осередку... всю увагу зосередив на боротьбі проти хлібозаготівель.

Секретар осередку колгоспу ім. III Вирішального Хорольського району організував групу комсомольців, які систематично виступали проти плану хлібозаготівель”⁸². Таких прикладів можна навести безліч.

І хоча в багатьох випадках ярлик “зрадника” навішували лише за невиконання плану хлібозаготівель, безумовно, значна частина молоді була незгодна з антинародною, згубною хлібозаготівельною політикою правлячого режиму, намагалася чинити їй опір. Щоправда, він мав головним чином пасивний характер. Молоді люди говорили про неможливість виконання хлібозаготівельного плану, відмовлялися від участі або мляво діяли під час хлібозаготівок. Так званий “саботаж” зводився до того, що молоді селяни намагалися допомогти залишити на селі хоча б мінімум хліба.

Як і раніше, правлячий режим пояснював небажання комсомольців брати участь у його злочинах проти українського села засміченістю лав комсомолу України. Тому ЦК ЛКСМУ в уже згаданій постанові від 21 листопада прийняв рішення “провести чистку ряду сільських комсомольських організацій, де особливо виявилися зрощення комсомольців з куркульством, петлюрівщиною, зрада окремих комсомольців інтересів пролетарської держави та колгоспного руху...”⁸³.

Чистку намітили провести насамперед у Снігурівському і Фрунзівському районах Одеської області та Солонянському, Васильківському і Велико-Лепетиському районах Дніпропетровської області, які значно відставали у виконанні планів хлібозаготівель, комсомольські організації яких “явно сприяють саботажу, а ряд осередків КСМ навіть очолюють куркульський саботаж”. Такі звинувачення, висунуті під час чистки, могли призвести не тільки до виключення з лав ЛКСМУ, а й до арешту.

Наведемо лише кілька прикладів. У Велико-Лепетиському р-ні з 42 провірених секретарів осередків 22 знято з роботи і 20 виключено з комсомолу. У Снігурівському р-ні з 17 комсомольців, які проходили чистку — 13 виключені⁸⁴. Найвищий відсоток виключених був у Васильківському районі: з 1600 комсомольців 607 “вичистили” з лав ЛКСМУ⁸⁵. Всього у 5 районах було виключено 1314 комсомольців (або 30,9 %) ⁸⁶. Чистки сільських осередків проводились і в інших областях.

Крім того, сотні членів ЛКСМУ було виключено з його лав у організаціях, де чистка офіційно не проводилася. Наприклад, у деяких осередках Кобеляцького р-ну Харківської області їх налічувалося по 5—8 чол.⁸⁷

Репресивні заходи не минули й комсомольське керівництво середньої ланки. Так, постановою Харківського ОК ЛКСМУ за “дворушництво”, “проведення куркульської лінії” знято й виключено з лав комсомолу секретаря Кобеляцького РК Коробченка⁸⁸. Згідно з постановою ЦК ЛКСМУ, “за саботаж хлібозаготівель” така ж доля спіткала секретаря Баштанського РК Одеської області Шапчинського (пізніше його було віддано під суд)⁸⁹. За 6 місяців до лютого 1933 р. було замінено 182 секретарі райкомів ЛКСМУ. Як зазначав генеральний секретар ЦК комсомолу України С. Андреев, багато з них “опинилися в таборі наших ворогів і разом з ними іноді вели боротьбу під буржуазно-націоналістичними гаслами”⁹⁰.

На всю потужність працювала безжалісна більшовицька каральна машина. Тисячі голодних селян, серед яких було багато молоді, навіть підлітків, засудили за сумнозвісною постановою від 7 серпня 1932 р. Тільки з 25 листопада по 31 грудня того ж року суди винесли 1113 смертних виро-

ків⁹¹. На Україну насувався жадливий голодомор, жертвою якого стали сотні тисяч юнаків та дівчат.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про парторганізацію України, яка звинувачувалася у невиконанні плану хлібозаготівлі. Послідували й “організаційні висновки”: знято з посади керівників ряду обласних партійних організацій, другим секретарем ЦК КП(б)У призначено П. Постишева. Зміни у вищому партійному керівництві республіки не оминули й комсомол. Майже повністю оновився склад бюро Центрального комітету, Харківського, Дніпропетровського та Одеського ОК ЛКСМУ. На лютневому 1933 р. пленумі ЦК комсомолу республіки було визнано, що ЛКСМУ “не виявилася на належній висоті в період хлібозаготівель, не змогла організувати робітничу та колгоспну молодь на успішне виконання цієї серйозної господарчо-політичної кампанії”, а ряд осередків, комсомольців “зрослися з куркульсько-петлюрівським елементом, разом з ним вели боротьбу проти заходів партії”. У своїй постанові пленум уже вкотре закликав усіх комсомольців, робітничу та колгоспну молодь “нещадно викривати й боротися з класовим ворогом”⁹².

Незважаючи на те, що дедалі більше селян гинуло від голоду, партійно-державне керівництво не припиняло тиску на село. На порядок денний стає “боротьба за насіння”. Не залишається осторонь і комсомол. У своєму виступі перед помічниками начальників політвідділів МТС по роботі з комсомолом 17 січня 1933 р. генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андрєєв зазначив: “На селі хліб, без сумніву, є. Він розпорошений, прихований, розбазарений — його треба буде взяти... Всякі балачки і надії на те, що держава дасть хоча б скільки-небудь насіння, є злочинні балачки, шкідливі для справи, дезорганізуючі, з якими потрібно вести найзапеклішу боротьбу”⁹³.

Комсомольці та молодь повинні були брати участь у збиранні насінневих фондів, шляхом виявлення і вилучення “розкраденого, схованого та незаконно розданого хліба”. Але в селі його просто не залишилось і всі намагання заповнити насінневі фонди за рахунок остаточно пограбованих, вмираючих від голоду селян, були приречені на невдачу. Це змусило сталінське керівництво визнати “продовольчі ускладнення в окремих районах” України і Північного Кавказу й надати їм насіннєву позичку. Але й у цьому випадку воно намагалося прикрити свої злочини лицемірною фразеологією. До ліквідації продовольчих ускладнень широко залучалися комсомольці. Зокрема, вони повинні були встановити контроль за правильним розподілом насіннєвої позички, з тим, щоб вона насамперед була видана колгоспному активу. Разом з тим члени ЛКСМУ повинні були пояснювати голодуючим селянам, що ускладнення переживають лише ті колгоспи, в яких “діяв класовий ворог, панували безгосподарність, крадіжки тощо”. ЦК ЛКСМУ зобов’язав їх також надати необхідну допомогу органам ДПУ та міліції в очищенні “районів, залізниць від різних елементів, що блукають по району, станціях, залізницях”⁹⁴.

Свого апогею голодомор досяг у травні—липні 1933 р. Тільки за офіційними даними, у ці місяці в УСРР померло майже 900 тис. чол. Значну частину з них становили молоді люди, в першу чергу діти та підлітки. Голодуючі селяни навіть під загрозою найсуворіших покарань, що передбачала сумнозвісна постанова “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” від 7 серпня 1932 р. намагалися красти зерно, картоплю та інші продукти на колгоспних ланах.

У той час молодь широко залучалася до виконання дуже не простого в моральному відношенні завдання охорони врожаю та боротьби з розкрадачами. Постанова ЦК ЛКСМУ від 19 липня 1933 р. закликала комсомольців і колгоспну молодь: “Підняти класову пильність..., мобілізувати кожного... на найсуворішу охорону недоторканої соціалістичної власності..., на саму нещадну боротьбу з ворогами народу, злодіями”⁹⁵.

У своєму виступі на виробничій нараді у радгоспі “Червоний Перекоп” Каховського р-ну генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андреев також головну увагу зосередив на боротьбі з “класовим ворогом” під час збиральної кампанії: “Треба бути насторожі, оглядатися навколо себе, викривати ворогів, жорстоко їх покарати рукою пролетарської диктатури”⁹⁶. Отже, правлячий режим через верхівку комсомолу закликав молодь “викривати і жорстоко карати ворогів”, тобто голодуючих селян, для яких єдиним порятунком не стільки для себе, як для своїх дітей, було піти на злочин.

По всій республіці створювалися комсомольсько-молодіжні дружини по охороні соціалістичної власності. Ініціатором цього руху виступила Дніпропетровська організація комсомолу. До 15 липня 1933 р. в області було створено 699 таких дружин⁹⁷. А всього у 139 районах їх налічувалося 6061⁹⁸. В окремих районах забезпеченість колгоспів дружинами становила 60—100 та вище відсотків. Згідно з повідомленням ЦК ЛКСМУ, було чимало фактів спіймання дружинниками “крадіїв, які зрізали колоски, крали зерно під час обмолоту, картоплю та інше колгоспне майно”. Наводились і конкретні приклади. В с. Пришиб Кременчуцького району Харківської області дружинники спіймали матір та її 15-річну доньку, які зрізали колоски. В с. Криворучки Антонівського р-ну Вінницької області комсомольська дружина піймала двох колгоспниць, що зрізали колоски. В Миколаївському р-ні Одеської області 90 відсотків усіх спійманих розкрадачів затримали комсомольці⁹⁹. Дружина колгоспу ім. Т. Шевченка Генічеського р-ну затримала більше семи чоловік крадіїв, переважно жінок, яких засудили від чотирьох і більше років¹⁰⁰.

Навіть ці декілька прикладів дають уявлення про те, з яким саме “класовим ворогом” боролися юнаки та дівчата, що охороняли соціалістичну власність. Можливо, в очах більшості своїх односельців ці жінки і виглядали злодіями. Але вражає жорстокість, з якою правлячий режим розправлявся з такими ось дрібними крадіями. Залучалася до цих судових розправ і молодь. Так, уже згадувана нами постанова ЦК ЛКСМУ від 19 липня пропонувала “добитися прискорення судів. Комсомольським організаціям виділити на допомогу прокуратурі з числа кращих активістів добровільних слідчих з тим, щоб суди проводити не пізніше 48 годин після затримання крадія..., проявити ініціативу в організації показових судів”¹⁰¹.

Крім участі в комсомольсько-молодіжних дружинах, багато молодих комсомольців працювали об’їждчиками, вартовими тощо. Ними також було затримано чимало селян. Так, у Якимівському р-ні Дніпропетровської області комсомолец-об’їждчик Яша Берізов лише за червень затримав 4 чол.¹⁰² За повідомленням Чернігівського ОК ЛКСМУ, об’їждчики комсомольці в багатьох місцях ловлять “перукарів”, запобігають випадкам зрізання колосків та викопування картоплі¹⁰³.

Як і під час колективізації, до боротьби з “розкрадачами соціалістичної власності” широко залучалися й діти. 31 серпня було проведено розширене засідання бюро ЦК ЛКСМУ спільно з піонерами — кращими ударниками по збиранню та охороні врожаю. Наступного дня їх прийняв сек-

ретар ЦК КП(б)У П. Постишев. Дуже сумно читати про те, як піонери розповідають, що “ставили вимогу перед радянською владою”, щоб затриманих ними крадіїв засуджувати. А хлопчик з Бердичівського р-ну під час бесіди з П. Постишевим, розповівши про те, що зловив багато розкрадачів, далі заявив, що, на його думку, їх треба карати більш суворо і правління та сільрада роблять це “не так як слід” ¹⁰⁴.

Правлячий режим ставив перед молоддю завдання боротися з “класовим ворогом” не тільки на колгоспних ланах, але й у лавах комсомолу і навіть більшовицької партії. На листопадовому 1933 р. об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У С. Андреев повідомив, що протягом року була проведена “велика робота по очищенню лав ЛКСМУ і керівних кадрів від класово чужих елементів”. Разом з тим він зауважив: “Думати про те, що ми вже всіх класово чужих елементів вишибли з наших лав — це цілком неправильно. Нам необхідно класову пильність комсомолу завжди і всюди тримати так, щоб кожен комсомолец... завжди і всюди допомагав партії запобігати діям класового ворога” ¹⁰⁵.

Протягом року чистки проводилися не тільки в сільських, а й у міських осередках спілки. Так, у Макіївці на заводі ім. М. Томського серед комсомольців було виявлено близько 100 чол. “класово ворожих елементів”, багато з яких знаходилися в керівництві. Надзвичайно “засміченими”, на думку комсомольського керівництва, виявилися осередки Макіївських педагогічного та металургійного технікумів. А тільки на одній шахті ім. Артема з комсомолу “вичистили 27 куркулів” ¹⁰⁶. Формулювання при виключенні з лав ЛКСМУ були найрізноманітнішими. Наведемо деякі з них. Мукашів О. — виключений Донецькою КК 14 листопада 1933 р. за антирадянський виступ: “Затискують робітників та селян так, що якщо правду хто скаже, так його відразу до ДПУ”. Та ж Донецька КК 1 листопада 1933 р. виключила з лав ЛКСМУ Глуценка Г. за твердження, що наука безкласова і мости та блюмінги можна будувати і без ленінізму. Ренич Н. — виключений Горлівським ГК комсомолу за контрреволюційний виступ, що в СРСР є експлуатація й експлуатують комуністи ¹⁰⁷.

Після червневого 1933 р. пленуму ЦК ЛКСМУ на перший план висувається боротьба з “українським буржуазним націоналізмом та націонал-ухильництвом”. З трибуни пленуму пролунала критика М. Скрипника. Було визнано, що в лави комсомолу пролізли “петлюрівські лазутчики”, а серед студентства виявляються “націоналістичні тенденції”. В недостатній пильності звинуватили комсомольські осередки ВУАН та київської кінофабрики. Пленум закликав комсомольців бути пильними, виявляти “ворогів, що хочуть отруїти отрутою націоналізму робітничу та колгоспну молодь” ¹⁰⁸.

У комсомолі почалися пошуки “націоналістів” насамперед у вузах, наукових і культурно-просвітницьких закладах. Зокрема, їх було виявлено в Інституті літературознавства ім. Т. Шевченка. У серпні 1933 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову, якою виключив з лав спілки двох працівників цього закладу.

Особливо посилилася боротьба з націоналізмом після листопадового 1933 р. об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому було визнано, що “в даний момент головною небезпекою є місцевий український націоналізм”. Це положення стало ключовим у роботі комсомолу республіки. Як зазначав генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андреев, “націоналістичний ухил Скрипника” проникнув і в комсомол. Націоналісти “пролізли до керівних спілкових органів, займали помітні ділянки, пов’язані з безпосередньою роботою комсомолу по вихованню комсомольців та мо-

лоді”¹⁰⁹. У націоналістичних, контрреволюційних виступах було звинувачено комсомольця Королівського, який викладав у Харківському держуніверситеті і використовував у своїх лекціях деякі положення М. Волобуєва. За “націоналістичні” висловлювання, що партія проводить русифікаторську політику, з лав ЛКСМУ було виключено працівника Істпарту Ляшенка¹¹⁰.

Підбиваючи підсумки боротьби за “чистоту лав” ЛКСМУ, генеральний секретар її ЦК у січні 1934 р. доповідав на XIII з’їзді КП(б)У, що за останні 15 місяців у республіці виключено з комсомолу як “класово чужих, куркульсько-петлюрівських націоналістичних елементів” 18 638 чол.¹¹¹ Цілком зрозуміло, що ні за своїми масштабами, ні за наслідками ця чистка не йде ні в яке порівняння з подіями 1937—1938 рр. Вона мала досить обмежений характер і стосувалася головним чином сільського комсомолу. Але саме з 1932—1933 рр. у лавах спілки з наростаючою силою йде пошук ворогів, апогеєм якого стане грандіозне криваве “очищення” періоду “ежовщини”.

Молодь брала участь у пошуках “ворогів”, “націоналістів” не тільки в своєму середовищі. Бюро ЦК ЛКСМУ заклиало комсомольські організації “активно допомагати партії у виявленні і нещадному вигнанні з усіх ділянок соціалістичного будівництва культурного фронту, органів народної освіти і шкіл усіх буржуазно-націоналістичних, петлюрівських, шпигунських елементів”¹¹².

Правлячий режим намагався залучити молодь до чистки партійних організацій, що проводилися в 1933 р. у Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях. У своїй постанові “Про участь комсомольських організацій Ленінського р-ну (Київ) та Іллічівського (Одеса) в чистці партії” (19 липня 1933 р.) ЦК ЛКСМУ вказав на необхідність “особливу увагу всіх організацій звернути надання активної допомоги комісіям по чистці у викритті класово ворожих, націоналістичних елементів, що прикривають свою контрреволюційну роботу партійними білетами”¹¹³. Виконуючи такі настанови, молодь підключалася до “полювання на відьом” тепер уже в лавах КП(б)У. Наприклад, під час чистки комсомольський осередок музейного містечка Києва “викрив ворожу зграю, що працювала в музеях міста”¹¹⁴.

Тих комсомольців, які намагалися виступити на захист своїх старших товаришів, чекало виключення з лав ЛКСМУ. Так, Вапнярський РК спілки виключив Г. Абрамова за те, що під час чистки партії “захищав троцькіста — директора школи Криворучка, замість того, щоб викривати троцькіста — він став на його захист”¹¹⁵. Донецька КК ЛКСМУ виключила з лав спілки Чернишова за організацію подання колективної заяви комісії по чистці проти виключення з лав партії секретаря партосередку¹¹⁶.

Отже, молодь відігравала важливу роль у суспільно-політичному житті УСРР у добу “великого перелому”. В усіх головних подіях 1928—1933 рр., які докорінно змінили життя українського народу (насильницька колективізація і розкуркулення, індустріалізація, злочинна хлібозаготівельна політика, наступ на українську культуру та церкву), молодь брала найактивнішу участь. Правлячий режим робив усе можливе, щоб залучити на свій бік якомога більше юнаків та дівчат, використати їх енергію, ентузіазм, віру у світле майбутнє для досягнення своїх цілей.

Головним провідником більшовицького впливу на молодь був комсомол. Як породження та важлива складова частина тоталітарного радянського режиму комуністична спілка молоді виконувала у молодіжному середовищі не тільки роль громадської організації, а й філії більшовицької

партії та здійснювала державні функції. Об'єднуючи в своїх лавах усе більше юнаків і дівчат (з 1928 по 1933 рр. кількість членів ЛКСМУ виросла більше ніж у 2,5 рази), виконуючи настанови верхівки правлячого режиму, комсомол намагався зробити все молоде покоління єдиномислячим, єдиноюорганізованим, діючим згідно з єдиними вказівками. У той період комсомол був у епіцентрі суспільно-політичного життя, старанно виконував директиви вищих партійних органів, досить часто на місцях виступав ініціатором дій, що в подальшому характеризувалися як “ліві” перекручення. В той же час певна частина комсомольців не виявила “більшовицької твердості і непримиренності до ворогів”, що призвело до чисток комсомольських лав і репресій проти його членів. На відміну від 1937—1938 рр., у період “великого перелому” серед комсомольців дійсно були люди, не згодні з новим курсом правлячого режиму, і саме вони стали першими жертвами репресій в його лавах.

Чимало молодих людей вірою і правдою служили правлячому режиму, активно втілювали в життя його новий курс, намагалися бути “святішими за римського папу”. Але, незважаючи на могутні важелі, що застосовував правлячий тоталітарний режим для поширення свого впливу на молодь, значна частина була незгодна з його політикою воєнно-комуністичного штурму. Деякі з них намагалися чинити їй опір, який, як правило, мав стихійний характер. Щоб упередити спроби молоді організувати цей опір, тоталітарний режим за допомогою ДПУ фабрикував справи проти своїх дійсних і потенційних ворогів. В 1928—1933 рр. тисячі молодих людей стали жертвами репресій. Голод 1932—1933 рр. і репресії значно підірвали опір політиці правлячого режиму й остаточно закріпили перемогу в УСРР тоталітарного ладу.

¹ Дворічний шлях ЛКСМУ. — Харків, 1928. — С. 93.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 7, оп. 1, спр. 432, арк. 2; спр. 296, арк. 15.

³ Там же, спр. 389, арк. 20.

⁴ Там же, спр. 296, арк. 36, 37.

⁵ Там же, спр. 360, арк. 3; спр. 389, арк. 18.

⁶ Там же, арк. 16; спр. 296, арк. 46 зв.

⁷ Там же, спр. 374, арк. 26.

⁸ Там же, спр. 296, арк. 41 зв., 42, 43; спр. 468, арк. 4; спр. 359, арк. 29.

⁹ Там же, спр. 296, арк. 42, 43.

¹⁰ Там же, спр. 373, арк. 4; спр. 452, арк. 55.

¹¹ Там же, спр. 296, арк. 42.

¹² Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 246, 266.

¹³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 494, арк. 106 зв.

¹⁴ П л ю щ В. Боротьба за українську державу під советською владою. — Лондон, 1973. — С. 42, 43.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 359, арк. 25.

¹⁶ Там же, спр. 374, арк. 34.

¹⁷ Там же, спр. 366, арк. 2, 23.

¹⁸ Зірка. — 1928. — 19 груд.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 180, 181.

²⁰ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 1369, арк. 85, 86.

²¹ Там же, спр. 332, арк. 292; спр. 503, арк. 3.

²² Там же, спр. 359, арк. 21; спр. 452, арк. 55.

²³ С т а л и н И. В. О молодежи. — М., 1937. — С. 89, 90.

²⁴ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. — К., 1969. — С. 368.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 430, арк. 5; спр. 469, арк. 58.

²⁶ Там же, спр. 302, арк. 277.

²⁷ Комсомолец України. — 1928. — 29 січ.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 430, арк. 12.

²⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 638, 640.

- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 489, арк. 18.
- ³¹ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 18.
- ³² Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 570, арк. 34.
- ³³ Там же, спр. 577, арк. 31.
- ³⁴ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3092, арк. 61.
- ³⁵ Там же, спр. 3184, арк. 18.
- ³⁶ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 546, арк. 10.
- ³⁷ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3092, арк. 66.
- ³⁸ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 489, арк. 14.
- ³⁹ Там же, арк. 5.
- ⁴⁰ Там же, спр. 546, арк. 15; ф. 1, оп. 20, спр. 3189, арк. 55 зв.
- ⁴¹ Там же, спр. 3190, арк. 44.
- ⁴² Там же, спр. 3154, арк. 18.
- ⁴³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 546, арк. 15; ф. 1, оп. 20, спр. 3190, арк. 45.
- ⁴⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 570, арк. 35, 36.
- ⁴⁵ Там же, спр. 489, арк. 3.
- ⁴⁶ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3092, арк. 66.
- ⁴⁷ Там же, спр. 3189, арк. 62 зв.
- ⁴⁸ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 489, арк. 3.
- ⁴⁹ Там же, арк. 26.
- ⁵⁰ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 476, арк. 2.
- ⁵¹ Комсомолець України. — 1930. — 28 січ.
- ⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3185, арк. 2, 3.
- ⁵³ Там же, арк. 40.
- ⁵⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 519, арк. 52.
- ⁵⁵ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 1385, арк. 68; спр. 3184, арк. 62.
- ⁵⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 567, арк. 12, 17.
- ⁵⁷ Там же, спр. 489, арк. 22.
- ⁵⁸ Комсомолець України. — 1930. — 16 січ.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 9, 10.
- ⁶⁰ Там же, арк. 148 зв.
- ⁶¹ Там же, спр. 3065, арк. 17, 18.
- ⁶² Підрах. автора. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3198, арк. 21, 26, 40, 48, 57.
- ⁶³ Там же, спр. 3066, арк. 11; спр. 3198, арк. 60 зв.
- ⁶⁴ Там же, арк. 53, 58, 59.
- ⁶⁵ Там же, спр. 3189, арк. 135; спр. 3201, арк. 1 зв.
- ⁶⁶ Там же, спр. 4320, арк. 33, 43, 44, 48.
- ⁶⁷ Там же, спр. 3194, арк. 18; спр. 3189, арк. 111, 139.
- ⁶⁸ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 567, арк. 32.
- ⁶⁹ Там же, спр. 375, арк. 247.
- ⁷⁰ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 4287, арк. 36.
- ⁷¹ Там же, арк. 61, 64.
- ⁷² Там же, спр. 4320, арк. 28.
- ⁷³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 797, арк. 28, 35; ф. 1, оп. 20, спр. 4287, арк. 12, 13.
- ⁷⁴ Комсомолець України. — 1932. — 16 серп., 8 верес.
- ⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 393, арк. 25, 26.
- ⁷⁶ Там же, спр. 646, арк. 40.
- ⁷⁷ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 5273, арк. 37, 38; ф. 7, оп. 1, спр. 783 (а), арк. 147.
- ⁷⁸ Там же, ф. 7, оп. 12, спр. 393, арк. 37; оп. 1, спр. 668, арк. 36, 38.
- ⁷⁹ Комсомолець України. — 1932. — 28 груд.
- ⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5489, арк. 5.
- ⁸¹ Там же, ф. 7, оп. 12, спр. 393, арк. 40.
- ⁸² Комсомолець України. — 1932. — 11 груд.; ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 818, арк. 117; спр. 841, арк. 204.
- ⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5273, арк. 39.
- ⁸⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 813, арк. 27, 77.
- ⁸⁵ Там же, спр. 668, арк. 8.
- ⁸⁶ Там же, оп. 12, спр. 408, арк. 12.
- ⁸⁷ Там же, спр. 841, арк. 22.
- ⁸⁸ Комсомолець України. — 1932. — 27 груд.
- ⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 814, арк. 319.
- ⁹⁰ Там же, оп. 12, спр. 408, арк. 15.
- ⁹¹ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 5487, арк. 63, 90.
- ⁹² Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 949, арк. 9, 19.
- ⁹³ Там же, спр. 963, арк. 25.
- ⁹⁴ Там же, оп. 12, спр. 430, арк. 3, 4.